

રૂપરેખા

- 13.0 ઉદ્દેશો
- 13.1 પ્રસ્તાવના
- 13.2 ગુજરાતમાં સંદેશાવ્યવહાર
- 13.3 ગુજરાતમાં બેંકિંગ
- 13.4 સારાંશ
- 13.5 ચાવીરૂપ શબ્દો
- 13.6 તમારી પ્રગતિ ચકાસો
- 13.7 કેટલાક ઉપયોગી પુસ્તકો/વેબસાઈટ
- તમારી પ્રગતિ ચકાસોના જવાબો

13.0 ઉદ્દેશો :

આ એકમનો અભ્યાસ કર્યા પછી તમે જાણી શકશો કે.....

1. ગુજરાતમાં સંદેશાવ્યવહાર અને બેંકિંગની સુવિધાઓ કેટલી ઝડપથી વિકાસ પામી છે.
2. સંદેશાવ્યવહાર અને બેંકિંગનો આર્થિક વિકાસમાં ફાળો જાણી શકશો.
3. બેંકિંગ માળખાનું વર્ણન કરી શકશો.
4. સંદેશાવ્યવહાર અને બેંકિંગક્ષેત્રે આવેલ આધુનિક સુવિધાઓની ઓળખ મેળવી શકશો.

13.1 પ્રસ્તાવના :

કોઈ પણ દેશના આર્થિક વિકાસમાં બેંકિંગ અને સંદેશાવ્યવહાર મહત્વની ભૂમિકા ભજવે છે. 21મી સદીના શરૂઆતના વર્ષોમાં બેંકિંગ અને સંદેશાવ્યવહાર ક્ષેત્રે જે નોંધપાત્ર પરિવર્તન થયા છે. તેનાથી ચોક્કસ પણે અર્થતંત્રને વેગ મળ્યો છે. આ સંદર્ભે વર્તમાન સુવિધાઓને ભૂતકાળ સાથે સરખાવીએ તો ખ્યાલ આવે છે કે ભૂતકાળમાં સમય, શ્રમ (માનવ ક્લાકો) નો કેટલો બગાડ થતો હતો. અહીં આ સેવાઓ સંદર્ભે સામાન્ય જનતાની સાથે બેંકિંગ અને સંદેશાવ્યવહારની સેવા પૂરી પાડનાર સંસ્થાઓ પણ ઘણી સગવડ ભોગવતી હતી. પરંતુ આ બંને ક્ષેત્રોમાં જે ટેકનોલોજિકલ ક્રાંતિ આવી છે તેને કારણે વિકાસ ઝડપી બન્યો છે. સાથો સાથ સમય અને શ્રમની બચત પણ થાય છે. તો બીજી બાજુ વ્યક્તિ અને સંસ્થા પર કામનું ભારણ ઘટ્યું છે.

સંદેશાવ્યવહાર અને બેંકિંગ એકબીજા સાથે સંકળાયેલા છે કે બંનેને જુદા પાડવા મુશ્કેલ છે. એમાં પણ નેટ બેંકિંગ દ્વારા નાણાંકીય લેવડ દેવડ જેવી સુવિધાઓમાં તાત્કાલિક OTP મેળવો, રૂપિયા જમા થયાનો કે કપાત થયાનો મેસેજ મેળવો, અથવા ઈ-મેલ મળવો વગેરે દર્શાવે છે કે બેંકિંગ ક્ષેત્રે ગ્રાહકની સુરક્ષા માટે સંદેશાવ્યવહાર કેટલું ઉપયોગી સાધન છે. આ દૃષ્ટિએ ગુજરાતમાં સંદેશા વ્યવહાર અને બેંકિંગની સ્થિતિ કેવી છે તે જાણવું પણ જરૂરી છે.

13.2 ગુજરાતમાં સંદેશાવ્યવહાર :

સારી સંદેશાવ્યવહાર ટેકનોલોજી શિક્ષણ, આરોગ્ય સેવા વગેરેને ઓછાં સમયમાં વિશાળ વર્ગને પ્રાપ્ત કરાવવામાં મદદરૂપ બને છે. એ જ રીતે અસરકારક વહીવટ, વેપાર વાણિજ્યના ઝડપી વિસ્તાર, બેંકિંગ સેવાના વિસ્તાર, પર્યાવરણ જાળવણી, રોજગાર વૃદ્ધિ વગેરેમાં પણ તે મદદરૂપ થાય છે. અર્થાત, સામાજિક-આર્થિક વિકાસમાં સંદેશા વ્યવહારની ભૂમિકા મોટી છે. વળી, વર્તમાન સમયમાં ગણી આર્થિકનીતિના ભાગરૂપ થયેલા આર્થિક સુધારોઓને લીધે સંદેશા વ્યવહારના માળખાનો વિસ્તાર થવા સાથે ગુણવત્તા પણ વિસ્તરી છે. આ સંદર્ભમાં ગુજરાતમાં સંદેશાવ્યવહાર સંદર્ભિત સ્થિતિને આપણે ટેલિકોમ નેટવર્ક, ઈન્ટરનેટ સુવિધા, પોસ્ટલ સુવિધા, કુરિયર સેવા તથા ઈલેક્ટ્રોનિક મિડિયાની સેવાને ધ્યામાં રાખી જાણી શકીએ.

13.2.1 ટેલિકોમ નેટવર્ક :

ગુજરાતમાં ટેલિકોમ્યુનિકેશન નેટવર્ક, છેલ્લા કેટલાક વર્ષોથી વિસ્તરતું રહ્યું છે. રાજ્યમાં ટેલિકોમ જોડાણ વર્ષ 1980-81માં 198889 હતો જે ઓક્ટોબર 2019 સુધી (મોબાઈલ અને લેન્ડ લાઈન) મળીને 7.05 કરોડ થયા હતા. જેમાં 0.12 લેન્ડ લાઈન જોડાણ હતા તથા 6.93 કરોડ મોબાઈલ ય્હર જોડાણ હતા. અર્થાત છેલ્લા 40 વર્ષોમાં ટેલિકોમ ક્ષેત્રે સીમા ચિહ્નરૂપ પ્રગતિ થઈ છે. આ સંદર્ભે જોઈએ તો ગુજરાતમાં દર 100 ની વસ્તીએ 107 ફોન (માર્ચ 2019) માં હતાં. જેમાં શહેર કક્ષાએ દર 100 ની વસ્તીએ 155 અને ગ્રામ્ય કક્ષાએ 71 ફોન હતા. બીજા અર્થમાં કુલ ફોન જોડાણો પૈકી 38.81% ગ્રામીણ અને 61.19 શહેરી જોડાણો હતા.

સંદેશાવ્યવહાર ક્ષેત્રે ખાનગી કંપનીઓના પ્રવેશને મંજૂરી બાદ દેશની જેમ ગુજરાતમાં પણ ટેલિકોમ ક્ષેત્રનો ઝડપથી વિસ્તાર થયો છે. અહીં ગુજરાતમાં ટેલિકોમ ક્ષેત્રે અગ્રણ્ય કંપનીઓમાં વોડોફોન-આઈડિયા, રિલાયન્સ જીયો, ભારતી એરટેલ અને BSNL મુખ્ય છે.

ગુજરાતમાં ફોન જોડાણોના વિસ્તાર સાથે ગુણવત્તા યુક્ત સેવા સંદર્ભિ જરૂરી મોબાઈલ ટાવર (BTS) નું માળખું પણ આ ક્ષેત્રે સેવા આપતી વિવિધ કંપનીઓ (TSPSF) દ્વારા ઊભું કરાયું છે. જે અંતર્ગત નવેમ્બર – 2019 સુધી રાજ્યમાં 34627 મોબાઈલ ટાવર હતા. જેના ભાગરૂપે 2GLkk 29199 3GLkk 17920 અને 4Gના 87733 બેઝ ટ્રાન્સફર રિસિવર સ્ટેશન હતા.

કોઠા નં-1

ટેલિકોમ જોડાણ સંદર્ભિત સ્થિતિ

લેન્ડ લાઈન	કરોડમાં
મોબાઈલ જોડાણ	
વોડાફોન આઈડિયા	2.96
ભારતીય એરટેલ	1.1
BSNL	0.61
રિલાયન્સ જિયો	2.26
અન્ય	0.00006
કુલ	6.93006
કુલ	7.05006

સ્ત્રોત : Process from TRAI Data

વળી, ગામડામાં સેવાનું સ્તર સુધરે એ માટે હજુ ૭૦ નવા ટાવર દાહોદ, નર્મદા, બનાસકાંઠા અને કચ્છમાં સ્થાપવાનું આયોજન છે.

વિશેષમાં રાજ્યમાં નવેમ્બર 2019 સુધીમાં PCO(પબ્લિક કોલ ઓફિસ) ની સંખ્યા 9543 અને VPTS (વિલેજ પબ્લિક ટેલિફોન) ની સંખ્યા 5278 હતી. જોકે અહીં નોંધવું જોઈએ કે મોબાઈલ આધારિત સંચાર વ્યવસ્થાના વિસ્તાર સાથે રાજ્યમાં PCO, VPTS અને લેન્ડલાઈન જોડાણોનું પ્રમાણ ઘટતું જાય છે.

13.2.2 ઈન્ટરનેટ સુવિધા :

ઈન્ટરનેટ એ વર્તમાનમાં સામાજિક, આર્થિક, રાજકીય, સાંસ્કૃતિક એમ અનેકવિધ બાબતો સંદર્ભે માહિતી આદાન પ્રદાનની સાથે સાથ તેનું પણ આર્થિક સામાજિક વિકાસમાં યોગદાન રહેલું છે. આ અનુસંધાનમાં ગુજરાતમાં ઈન્ટરનેટ સુવિધાઓ સંદર્ભિત સ્થિતિ જોઈએ તો વર્તમાનમાં રાજ્યમાં મજબૂત અને અન્ય ખાનગી કંપનીઓ આ સેવાઓ ચોક્કસ શરતોને આધારે પ્રદાન કરી રહી છે. જે અંતર્ગત ઓક્ટોબર 2019માં રાજ્યમાં 42.61 મિલિયન ઈન્ટરનેટ જોડાણ હતા. જે પૈકી 12.05 મિલિયન ગ્રામ્ય વિસ્તારમાં અને 30.56 મિલિયન શહેરી વિસ્તારમાં હતા. વળી, કુલ જોડાણો પૈકી 39.99 મિલિયન જોડાણો એ બ્રોડબેન્ડ આધારિત હતા. વિશેષમાં દર 100ની વસ્તીએ ઈન્ટરનેટ જોડાણનું પ્રમાણ 64.43 હતું. આ પ્રમાણ ગ્રામ્ય અને શહેરી કક્ષાએ અનુક્રમે 31.97 અને 107.44 હતું. જે ભારતની સરેરાશ કરતા ઊંચું છે.

વિશેષમાં GPS (અંતર્ગત ગુજરાતના 33જિલ્લાના 10પબ્લોક પ્રથમ તબક્કામાં અને 205 પ્લોક બીજા તબક્કામાં મે 2019 સુધી આવરી લેવાયા છે. એજ પ્રમાણે નજીકના ભવિષ્યમાં પબ્લિક થકી ઈન્ટરનેટ સુવિધા આપવાનું આયોજન છે.

13.2.3 ઈલેક્ટ્રોનિક મિડિયા અને રેડિયો સ્ટેશન:

સંદેશાવ્યવહાર સુવિધા સંદર્ભે ઈલેક્ટ્રોનિક મિડિયા અને રેડિયો સ્ટેશનોનું પણ આગવું સ્થાન છે. આ સંદર્ભે ગુજરાતની ચર્ચા કરીએ તો રાજ્યમાં 61 જુદા જુદા પ્રકારના સરકારી અને ખાનગી રેડિયો સ્ટેશનો છે જે પૈકી 16FM રેડિયો સ્ટેશન છે,

જ્યારે ઈલેક્ટ્રોનિક મિડિયાના સંદર્ભે દૂરદર્શન ઉપરાંત દેશ લેવલે ઉપલબ્ધ 910 ચેનલો ખાનગી ચેનલો પૈકી મોટાભાગની ચોક્કસ શરતો સાથે ગ્રાહકોને ઉપલબ્ધ છે.

13.2.4 પોસ્ટલસેવા :

પોસ્ટર સેવા એ સંદેશા વ્યવહારની પ્રાચીન પદ્ધિઓ પૈકીની એક છે. અહીં ભારત એ પોસ્ટલ સેવાના વ્યાપ સંદર્ભે વિશ્વમાં પ્રથમ સ્થાન ધરાવે છે ત્યારે ગુજરાતમાં પોસ્ટલ સેવાની માળખાકીય સ્થિતિ જાણવી એ પણ જરૂરી બને છે. આ સંદર્ભે કોઠા નં 2 જોતાં જણાય છે કે ગુજરાતમાં પોસ્ટ ઓફિસની સંખ્યા વર્ષ : 1980-81માં 8415 હતી.

કોઠા નં. ૨

ગુજરાતમાં પોસ્ટ ઓફિસની સંખ્યા સંદર્ભિત સ્થિતિ (નવેમ્બર- 2019)

વર્ષ	પોસ્ટ ઓફિસની સંખ્યા
1980-81	8415
1990-91	8707
2000-01	9046
2018-19	8903
30 November, 2019	8880

સ્ત્રોત :1 સામાજિક આર્થિક સમીક્ષા : 2019-20 અર્થશાસ્ત્ર અને આંકડાશાસ્ત્ર વિભાગ

2 Annual Report : 2018-19, Department of post, India

તે પ્રમાણે 2000-01 માં 9046, 2018-19માં 8903 અને 30, નવેમ્બર 2019ના રોજ 8880 જેટલું હતું. તદઉપરાંત રાજ્યમાં શહેરી કક્ષાએ 4381 અને ગ્રામ્યકક્ષાએ 19764 એમ કુલ 24145 લેટરબોક્સ છે. તેમજ 4592 જેટલા પોસ્ટ બોક્સની સર્વિસ ભાડા ઉપર લોકોને અપાયેલી છે.

ગુજરાતના પોસ્ટલ આંતરમાળખાની વિશેષ ચર્ચા કરીએ તો તેમાં 26 પોસ્ટર ડિવિઝન અને 3 રેલ્વે સર્વિસ ડિવિઝન છે. આ ઉપરાંત 3 પોસ્ટલ ડેપો તથા રેલ્વે પોસ્ટલ સેવા સંદર્ભે 19 સોર્ટીંગ અને 19 રેકોર્ડિંગ ઓફિસ પણ છે. આ ઉપરાંત 9 રાત્રી પોસ્ટ ઓફિસ પણ છે.

ઉપરોક્ત ચર્ચાના સંદર્ભમાં એ પણ નોંધવું જોઈએ કે રાજ્યમાં છેલ્લા 40 વર્ષમાં પોસ્ટ ઓફિસોના પ્રમાણમાં નજીવો વધારો થયો છે અને એમાંય છેલ્લા કેટલાક વર્ષોમાં તો પોસ્ટઓફિસોનું પ્રમાણ ઘટ્યું છે, જેનું એક કારણ ઈન્ટરનેટ સેવાઓના વધેલા વ્યાપથી પોસ્ટલ સેવાઓનું ઘટતું મહત્ત્વ પણ છે. આમ છતાં ગુજરાતમાં અને એમાંય વિશેષ કરીને ગામડાઓમાં સંદેશાવ્યવહાર, બચત, વીમો વગેરે સુવિધાઓના સંદર્ભમાં પોસ્ટલ સેવાઓનું મહત્ત્વ આજે પણ છે.

13.2.5 કુરિયર સેવા :

ખાનગી કુરિયર સેવા એ પણ ગુજરાતના શહેરી વિસ્તારોમાં સંદેશાવ્યવહારનું એક માધ્યમ છે. જે અંતર્ગત અનેક ખાનગી કુરિયર કંપનીઓ (દા.ત DTDC, શ્રી તિરૂપતિ કુરિયર, સ્પીડમેન એક્સપ્રેસ વગેરે) પત્રો, ડોક્યુમેન્ટ વગેરેને એક સ્થળેથી બીજા સ્થળે પહોંચાડવાનું કાર્ય કરે છે.

13.2.6 સંદેશાવ્યવહારની સમસ્યા :

સંદેશાવ્યવહાર સંદર્ભે દેશને સ્પર્શતી સમસ્યાઓ ગુજરાતને પણ સ્પર્શે છે. જે નીચે પ્રમાણે દર્શાવી શકાય.

- ટેલિકોમ સેવા આપતી કંપનીઓ વચ્ચે હરીફાઈને લીધે ગ્રાહક દીઠ વળતર ઘટ્યું છે. તથા કેટલીક કંપનીઓ ખોટમાં જાય તેવી સંભાવના ઊભી થઈ છે.
- રાજ્ય હસ્તક્ષેપની કંપનીઓને ખાનગીક્ષેત્રની કંપનીઓ સામે હરીફાઈમાં ટકાવવી મુશ્કેલ બનતું જાય છે.
- કુશળ માનવ સંસાધનની અછત વર્તાય છે.
- કેટલાક ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં ટેલિફોન સેવાના ક્વરેજની સમસ્યા છે.
- સંદેશા વ્યવહારના સાધનોનો દૂરપયોગ (જેમ કે પબ્લિક જેવી રમતો, સમાજ વિરોધી સંદેશાઓ વગેરે) ને નિયંત્રિત કરવામાં મુશ્કેલી પડી રહી છે. વળી, વિવિધ પ્રકારના સાયબર ગુનાઓનું પ્રમાણ વધતું જાય છે.
- મોબાઈલ ટાવરોની પર્યાવરણ પરની અસરો એ મુદ્દો પણ ચર્ચાસ્પદ છે.

13.2.7 ભાવિ વિકાસની તકો :

ભારતમાં કુત્રિમ ઉપગ્રહોએ સંદેશાવ્યવહાર ક્ષેત્રે ઘણી ક્રાંતિ કરી છે. ટેલિફોન પછી હવે સૌથી વધુ નવીન સેવાઓ ઈન્ટરનેટ માહિતી સંચાર છે, જેણે દુનિયાને એક નવી જ દિશા આપી છે. ઈ-કોમર્સ ઈ-બેંકિંગ વગેરે સંદેશાવ્યવહારની સેવાનું જ વિસ્તૃત રૂપ છે. ભારતમાં ઈસરો ધ્વારા 1982 થી લઈને આજ દિન સુધી સંદેશાવ્યવહાર ક્ષેત્રે ક્રાંતિ લાવવા ઘણા ઉપગ્રહો અવકાશમાં તરતા મુકાયા છે. જેમાં 2017 માં 3, 2008 માં 6, 2019માં એક (GSAT-31) અને 2020 17, જાન્યુઆરી, 2020 GSAT-30 છે જેનાથી આગામી દિવસોમાં સંદેશાવ્યવહાર ખાસ કરીને ઈન્ટરનેટ ક્ષેત્રે વધુ ઝડપી આવશે. આજે વિશ્વાના અમુક વિકસિત 5G અને 6G લેવલે પહોંચ્યા છે. ત્યારે હજુ આપણે 4G સુવિધાઓ જ મેળવીએ છીએ. ભારતમાં ઈસરો (ISRO) ધ્વારા સંદેશાવ્યવહાર માટે જે કામગીરી કરાઈ રહી છે. તેનાથી આપણે પણ વિકસિત દેશોના જેવી ઈન્ટરનેટ સ્પીડ ભવિષ્યમાં પ્રાપ્ત કરી શકીશું.

13.3 ગુજરાતમાં બેંકિંગ :

બેંકિંગ પ્રવૃત્તિએ અર્થતંત્રને ગતિશીલ રાખવામાં ખૂબ જ અગત્યની ભૂમિકા ભજવે છે. બેંકિંગ પ્રવૃત્તિના ભાગરૂપ કૃષિ ઉદ્યોગ અને વેપારને ધિરાણ મળી રહે તો ધંધા-ઉદ્યોગના વિકાસને વેગ મળે છે. એજ રીતે અર્થતંત્રમાં મૂડીરોકાણ માટે જરૂરી બચતોને એકત્રિત કરવાનું અને પ્રોત્સાહન આપવાનું કાર્ય પણ બેંકિંગના માધ્યમથી થાય છે. વિશેષ બેંકિંગ સિસ્ટમ થકી અર્થતંત્રમાં થતા આર્થિક સોદાઓની ચૂકવણી સરળ અને ઝડપી બનતાં આર્થિક પ્રવૃત્તિને વેગ મળે છે. આજ પ્રમાણે ગ્રાહકોને નિર્ધારિત સમયે નાણાં પુરાં પાડી તે તેમની સુવિધા પણ વધારે છે.

બેંકિંગક્ષેત્રના આંતરમાળખાની ચર્ચા કરીએ તો દેશમાં RBI ના વડપણ નીચે 1 એપ્રિલ 2020 ના રોજ જાહેરક્ષેત્રની 12, ખાનગીક્ષેત્રની 22, વિદેશી બેંકો 36, પ્રાદેશિક ગ્રામીણ બેંકો 45, શહેરી નાગરિક બેંકો 1544 તથા 363 જેટલી જિલ્લા મધ્યસ્થ સહકારી બેંકો કાર્યરત છે. વિશેષમાં પ્રાથમિક ધિરાણ મંડળીઓ અને પોસ્ટ ઓફિસો પણ બેંકિંગ સંદર્ભિત કેટલીક કામગીરી કરે છે. આ સંદર્ભમાં વિકાસની દૃષ્ટિએ

દેશના અગ્રગણ્ય રાજ્ય એવા ગુજરાતમાં બેંકિંગ અંગેની સ્થિતિ કેવી છે તેની જાણકારી પણ જરૂરી છે.

ગુજરાતમાં પણ દેશની જેમ આઝાદી પહેલાં શેઠ, શરાફો, શાહુકારો વગેરે થકી બેંકિંગ સંદર્ભિત પ્રવૃત્તિ થતી. જેમાં ગ્રાહકોનું ઊંચા વ્યાજ અને વટાવ સ્વરૂપે શોષણ થતું. જો કે આઝાદી બાદ સરકારે સંગઠિત ક્ષેત્રે બેંકિંગ પ્રવૃત્તિને વિકાસાવવા કરેલા પ્રયાસોને લીધે વેપારી બેંકો (વાણિજ્ય બેંકો) તથા સહકારી બેંકિંગ માળખાનું વિસ્તરણ થતાં ગ્રાહકોનું શોષણ ઘટ્યું છે. અહીં આ પરિપ્રેક્ષમાં ગુજરાતમાં બેંકિંગ સંદર્ભિત સ્થિતિની જાણકારી વેપારી બેંકોની શાખાઓ અને ધિરાણ બચત વિષયક સ્થિતિ, સહકારી બેંકિંગ ખેતીબેંક, ઇ-બેંકિંગ સંદર્ભિત સ્થિતિ અને બેંકિંગને લગતી સમસ્યાઓના આધારે મેળવી શકીએ.

13.3.1 ગુજરાતમાં વેપારી બેંકોની શાખાઓની સ્થિતિ અને ધિરાણ તથા વ્યાપાર વિષયકસ્થિતિ :

ગુજરાતમાં વેપારી બેંકોના આંતરમાળખા અને કામગીરીને કોઠા નં. 3 ના અનુસંધાને જોઈએ તો જણાય છે કે 1970માં બધીજ વેપારી બેંકોની શાખાઓનું પ્રમાણ, થાપણ, ધિરાણ અને ધિરાણ-બચત અનુપાત અનુક્રમે 1008, 510 કરોડ, 302 કરોડ અને 59.62% હતો. જે પ્રમાણ 1990માં 3361, 11063 કરોડ

કોઠા નં. 3

ગુજરાતમાં વેપારી બેંકોની શાખા તથા તેમની થાપણો અને ધિરાણ સંદર્ભિત સ્થિતિ

વર્ષ	શાખાઓની સ્થિતિ	થાપણો (કરોડોમાં)	ધિરાણ (કરોડોમાં)	ધિરાણ-થાપણ રેશિયો (%)
1970	1008	510	302	59.62
1980	2318	2563	1490	58.13
1990	3361	11063	6257	56.56
2000	3667	49056	25090	51.15
2010-11	6433	272076	187803	69.03
2018-19	9797	697250	590664	84.71

સ્ત્રોત : સામાજિક- આર્થિક સર્વે : 2018-19, અર્થશાસ્ત્ર અને આંકડાશાસ્ત્ર વિભાગ ગુજરાત રાજ્ય, ગાંધીનગર.

6257 કરોડ અને 56.56% થયું હતું. આ પ્રમાણ વર્ષ : 2018-19માં અનુક્રમે 9797, 697250 કરોડ 590664 કરોડ અને 84.71% થયું હતું. અર્થાત, છેલ્લા 50વર્ષમાં બેંક શાખાઓના પ્રમાણ, થાપણો, ધિરાણના પ્રમાણ અને ધિરાણ- બચત રેશિયાના પ્રમાણમાં વધારો થયો છે. આમાં પણ વર્ષ 1990 પછી એટલે કે નવી આર્થિકનીતિ બાદ નોંધપાત્ર પ્રમાણમાં વધારો થયો છે. જે દર્શાવે છે કે બેંકોની શાખાઓનું માળખું વિસ્તરવા સાથે બેંકોની કામગીરી પણ સુધરી છે. વિશેષમાં બેંકોની વર્તમાનમાં જે શાખાઓ છે તે પૈકી 37% શાખાઓ ગ્રામ્ય વિસ્તારમાં, 24% અર્ધ શહેરી વિસ્તારોમાં, 16% શહેરી વિસ્તારોમાં અને 23% મહાનગરોમાં આવે છે. આજ પ્રમાણે વર્ષ 2018-19માં કુલ ધિરાણના 14% કૃષિક્ષેત્રને, 21.5% ગૃહ નાના અને મધ્યમકક્ષાના ઉદ્યોગોને. તથા 7.6% સમાજના નબળા વર્ગોને અપાયું હતું. અર્થાત, અંદાજે 45% જેટલું ધિરાણ અગ્રિમક્ષેત્રોને અપાયું હતું. આ સાથે એ પણ નોંધવું જોઈએ કે રાજ્યમાં કિસાન ક્રેડિટકાર્ડની સંખ્યા 27.09 લાખ છે જેમાં વેપારી બેંકોનો હિસ્સો મોટો છે. આ ઉપરાંત રાજ્યમાં નાણાકીય જાગૃત્તિ અને ધિરાણ માર્ગદર્શન

સંદર્ભે મહાનગર કક્ષાએ 1, અર્ધ શહેરી વિસ્તારોમાં 33 અને શહેરી વિસ્તારોમાં 15એમ કુલ 49કેન્દ્રો ઊભા કરાયા છે. વિશેષમાં વસ્તી આધારિત બેંક પ્રમાણની ચર્ચા કરીએ તો ગુજરાતમાં સરેરાશ 6170ની વસ્તીએ એક બેંક શાખા છે. જે દેશની સાપેક્ષ સારો રેશિયો છે અને બેંકિંગ આંતરમાળખાની દૃષ્ટિએ વિધાયક બાબત છે.

13.3.2 સહકારી બેંકિંગ :

સહકારી બેંકિંગ એ બેંકિંગ પ્રવૃત્તિનો જ એક ભાગ છે પણ સહકારી બેંકોએ સમાજના નાના વર્ગ સુધી અને અંતરિયાળ વિસ્તારો સુધી પહોંચી બચત અને ધિરાણ સંદર્ભે ખૂબ અગત્યની ભૂમિકા ભજવે છે. વળી, તેનું સંચાલન એક લેવલ સુધી સ્થાનિક કક્ષાએથી કે બ્લોક કક્ષાએથી થતું હોવાથી સ્થાનિક આર્થિક જરૂરિયાતોને આધારે ધિરાણ થતાં તે વધુ અસરકારક બને છે. અહીં ગુજરાતની આ સંદર્ભે ચર્ચા કરીએ તો સહકારી બેંકિંગના ક્ષેત્રો દેશના અગ્રગણ્ય ગણાતા રાજ્યોમાં ગુજરાતનો પણ સમાવેશ થાય છે. આ અનુસંધાને ગુજરાતની સહકારી બેંકિંગ અંગેની સ્થિતિને શહેરી નાગરિક બેંકો, રાજ્ય અને જિલ્લા મધ્યસ્થ સહકારી બેંકો તેમજ પ્રાથમિક સહકારી ધિરાણ મંડળીઓના આધારે સમજાવી શકાય.

- શહેરી નાગરિક બેંકો : શહેરી વિસ્તારોમાં સમાજના આર્થિક દૃષ્ટિએ નીચલા અને મધ્યમવર્ગને વિવિધ આર્થિક પ્રવૃત્તિઓ સંદર્ભે સરળતાથી ભંડોળ પૂરું પાડવામાં તથા તેમનામાં બચતવૃત્તિને કેળવવાનું કાર્ય નાગરિક બેંકો કરે છે. આ સંદર્ભે કોઠા નં. 4 ને જોતા જણાય છે કે વર્ષ 2018-19માં રાજ્યમાં 219નાગરિક બેંકોની કુલ 1182 શાખાઓ હતી. જે દેશની સાપેક્ષ અનુક્રમે 14% અને 10% હિસ્સો ધરાવે છે. આ બેંકો થકી કુલ 38710 કરોડ ધિરાણ કરાયેલું હતું. જે તેમની થાપણોના 66% જેટલું છે. આ બેંકો બેંકિંગ સુવિધા સંદર્ભે 369 જેટલા ATM પણ ધરાવે છે.

કોઠા નં 4

ગુજરાતમાં નાગરિક બેંકો સંદર્ભિત સ્થિતિ : 2018-19

બેંક શાખા	219
શાખા સંખ્યા	1182
ડિપોઝિટ	58010
લોન	38710
લોન ડિપોઝિટ રેશિયો	66%

સ્ત્રોત : Report on Trend and Progress of Banking in India : 2018-19, RBI, Mumbai

- રાજ્ય અને જિલ્લા સહકારી બેંકો :

રાજ્ય અને જિલ્લા સહકારી બેંકો એ ગ્રામીણ કક્ષાએ લોકોને ભંડોળ પૂરું પાડવામાં તેમજ બચતન. પ્રાત્સાહન આપવામાં મહત્વની ભૂમિકા ભજવે છે. આ અનુસંધાને કોઠા નં 5 ને જોતા જણાય છે કે વર્ષ 2018-19 રાજ્યમાં સહકારી બેંકોની કુલ 1408 શાખાઓ આવેલી છે. જે પૈકી 63% શાખાઓ ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં, 19% અર્ધ શહેરી

કોઠા નં 5

ગુજરાતમાં રાજ્ય સહકારી બેંક અને જિલ્લા સહકારી બેંક સંદર્ભિત સ્થિતિ : 2018-19

બેંક સંખ્યા	1 + 18 (રાજ્ય સહકારી બેંક) (જિલ્લા સહકારી બેંક)
કુલ શાખા સંખ્યા	25 + 1383 = 1408
ગ્રામીણ શાખા	892
અર્ધ શહેરી	261
યહેરી	255
રા.સ.બેંક N.P.A.	2.2 (2018)
જિ.સ. બેંક N.P.A.	5.6 (2018)
કિસાન ક્રેડિટ કાર્ડની સંખ્યા	1005000

સ્ત્રોત : Report on Trend and Progress of Banking in India : 2018-19, RBI, Mumbai

વિસ્તારોમાં અને 18 શહેરી વિસ્તારોમાં હતી. તેમની N.P.A. માર્ચ- 2018 માં અનુક્રમે 2.2 અને 5.6 હતી. વિશેષમાં તે 100500 કિસાન કાર્ડ ધરાવતી હતી.

● પ્રાથમિક ધિરાણની મંડળીઓ :

પ્રાથમિક ધિરાણ મંડળીઓ એ કૃષિ, ગ્રામ્ય અને નાના વર્ગની આર્થિક ઉન્નતિમાં વિવિધ પ્રકારે ધિરાણ આપી અગત્યની ભૂમિકા ભજવે છે. વળી, તે બચતો એકત્ર કરવાનું કાર્ય પણ કરે છે. આ સંદર્ભે કોઠા નં. 6 ને જોતા જણાય છે કે રાજ્યમાં વર્ષ 2018-19માં કુલ 9796 પ્રાથમિક કૃષિ ધિરાણ મંડળીઓ અને 6173 બિન કૃષિ ધિરાણ મંડળીઓ હતી. જેમાં કૃષિ ધિરાણ મંડળીઓ થકી થયેલ ધિરાણ માર્ચ- 2018 સુધીમાં 10.01631 લાખ હતું. જ્યારે તેમની વર્કિંગ કેપિટલ 13.67886 લાખ અને ડિપોઝીટ 78723 લાખ હતી. અહીં પ્રાથમિક કૃષિ ધિરાણ મંડળીઓ થકી અપાયેલ ધિરાણ પૈકી 95% થી વધુ ધિરાણ કૃષિક્ષેત્રને અપાયું હતું. જો કે અહીં એ પણ નોંધવું જોઈએ કે પ્રા.કૃ.ધિરાણ મંડળીઓ પૈકી 1900 મંડળી ખોટ પણ કરતી હતી.

કોઠા નં. : 6

ગુજરાતમાં પ્રાથમિક ધિરાણ મંડળીઓ સંદર્ભિત સ્થિતિ : 2018-19

કુલ પ્રાથમિક કૃષિ ધિરાણ મંડળીઓ	9796
કુલ પ્રાથમિક બિન કૃષિ ધિરાણ મંડળીઓ	6173
કૃષિ પ્રાથમિક ધિરાણ મંડળીઓ દ્વારા થયેલ ધિરાણ	1001631 લાખ (માર્ચ 2018)
કૃષિ પ્રાથમિક ધિરાણ મંડળીઓની ડિપોઝીટ	1367886 લાખ (માર્ચ- 2018)
કૃષિ પ્રાથમિક ધિરાણ મંડળીઓની ડિપોઝીટ	78723 લાખ (માર્ચ- 2018)

Source : Report on Trend and progress of Banking in India : 2018-19, RBI

13.3.3 ખેતી બેંક :

ગુજરાત રાજ્ય સરકારની કૃષિ અને ગ્રામીણ વિકાસ બેંક કે જે ખેતી બેંકના નામથી જાણીતી છે. આ બેંક રાજ્યના ખેડૂતોને મધ્યમ અને લાંબાગાળાનું ખેતી વિષયક

ધિરાણ કરતી સહકારી સંસ્થા છે. બેંકની સ્થાપના 1951 માં “સૌરાષ્ટ્ર સ્ટેટ લેન્ડ મોર્ગેજ બેંક તરીકે થઈ હતી. ગુજરાતના અલગ રાજ્ય તરીકે વિભાજન થયા બાદ 1962 માં ગુજરાત સ્ટેટ કો. ઓપરેટીવ એન્ડ મોર્ગેજ બેંક લી. તરીકે બેંકે તેની કામગીરી શરૂ કરેલી હતી. આ બેંક 1965થી ગુજરાત સ્ટેટ કો. ઓપરેટીવ એગ્રીકલચર એન્ડ રૂરલ ડેવલોપમેન્ટ બેંક લી.” ના નામથી કાર્યરત છે. આ બેંક તેની 176શાખા થકી રાજ્યમાં સિંચાઈ, પશુપાલન, ખેતીવિકાસ, ગ્રીન હાઉસ, ગ્રામ્ય મકાન બાંધકામ વગેરે હેતુ માટે ધિરાણ કરે છે. જોકે બેંકની મુખ્ય કામગીરી રાજ્યના ખેડૂતોને ખેત વિષયક ધિરાણ કરવાની છે. 2018-19ના અંત સુધીમાં બેંકના આશરે 6 લાખથી વધુ સભાસદો હતા અને 45.63 કરોડ શેરભંડોળ હતું. માર્ચ 2019ના અંત સુધીમાં બેંક દ્વારા રૂ. 4137 કરોડથી પણ વધુનું ધિરાણ કરવામાં આવ્યું છે. બેંક દ્વારા રાજ્યના ખેડૂતોને કરેલ ધિરાણ સમયસર વસૂલ કરી શકાય તે માટે વિવિધ પ્રયત્નો હાથ ધરવામાં આવે છે. જે અંતર્ગત કુદરતી કારણો સર ખેડૂતો બેંકના હપ્તા ભરવામાં નિષ્ફળ જાય તો બેંક ધ્વારા ખેડૂતોના હિતમાં વન ટાઈમ સેટલમેન્ટ યોજના જેવી યોજનાઓ અમલમાં મૂકી ખેડૂતોને વ્યાજમાં રાહત આપી ખાતુ ચૂકતે કરવાની તક અપાય છે. અહીં ખેતીબેંક ધિરાણ અને વસુલાતની કામગીરી સાથે જાહેર જનતા પાસેથી ફિક્સ ડીપોઝીટ પણ સ્વીકારે છે. બેંકમાં થાપણ મુકનારની થાપણ પાકે ત્યારે ટી.ડી.એસ કાપ્યા વગર અન્ય બેંકોની તુલનામાં વધુ વ્યાજ ચુકવવામાં આવે છે. આર. બી. આઈની ગાઈડ લાઈન મુજબ આ બેંક થાપણો સ્વીકારતી હોવાથી થાપણદારો થાપણો આ બેંકમાં સંપૂર્ણપણે સુરક્ષિત છે. વર્તમાનમાં બેંકનો લોન રિકવરી રેશિયો 32.65% છે. જે તેની નબળી કામગીરી દર્શાવે છે. જો કે તેને સશક્ત કરવાના પ્રયાસો ચાલુ છે.

13.3.4 ઈ-બેંકિંગ:

વર્તમાનમાં ગુજરાતની તમામ વાણિજ્ય બેંકો નાગરિક બેંકો, જિલ્લા મધ્યસ્થ બેંકો, સહકારી અને ખાનગી બેંકોએ ઈ-બેંકિંગ અપનાવ્યું છે. પરિણામે બેંકના કાર્યોમાં આમૂલ પરિવર્તનો આવ્યા છે. જેને લીધે બેંકો દ્વારા આપવામાં આવતી સેવાઓ ઓછા ખર્ચે અને સમયે પ્રાપ્ત થઈ શકી છે. વર્તમાનમાં ઈ-બેંકિંગનો દિવસે ને દિવસે ઝડપી વિકાસ થઈ રહ્યો છે. બેંકો ઈ-બેંકિંગ ધ્વારા ગ્રાહકો કોઈ પણ પ્રકારના આર્થિક વ્યવહાર ઘરે બેઠા કરી શકાય તેવી વ્યવસ્થા કરી છે. બેંકોએ ડેબિટકાર્ડ, ક્રેડિટકાર્ડ, મોબાઈલ બેંકિંગ, ઈન્ટરનેટ બેંકિંગ, ઈલેક્ટ્રોનિક ફંડ ટ્રાન્સફર જેવી સેવાઓ પૂરી પાડી છે. આજે ગ્રાહકો વિવિધ મોબાઈલ એપ્લિકેશનનો ઉપયોગ કરીને બેંક વ્યવહારો કરી રહ્યા છે. વળી, ખરીદી કરવી, બિલ ભરવા, ટિકિટ બુક કરાવવી વગેરે જેવા કાર્યો ઈ-બેંકિંગ થકી શક્ય બન્યા છે.

ગુજરાતમાં આ સુવિધાનો ઉપયોગ શહેરી અને ગામડાના લોકો પણ કરે છે. આમ છતાં હજુ પણ મોટા પ્રમાણમાં લોકો આ વિશે ઓછા માહિતગાર છે. વળી, ઓન-લાઈન ફોંડ (છેતરપીંડી) થવાની શક્યાતાઓ હોવાના કારણે કેટલાક લોકો આ સેવાનો લાભ લેતા ડરે છે. અહીં નોંધવું જોઈએ કે બેંક દ્વારૂં જેવી ઉચ્ચકક્ષાની સુરક્ષા આપતી હોવા છતાં ગ્રાહકોની અજ્ઞાનતાના કારણે ઘણા ગ્રાહકો આ પ્રકારની છેતરપીંડીનો ભોગ બને છે.

13.3.5 ગુજરાતમાં બેંકિંગક્ષેત્રની સમસ્યાઓ :

બેંકોની અસાધારણ પ્રગતિ અને વિકાસની સાથે સાથે વિવિધ સમસ્યાઓ પણ ઉદ્ભવ પામી છે. જે અંતર્ગત જોઈએ તો....

i. બિન કાર્યક્ષમ અસ્કયામતો :

રાજ્યમાં જાહેર ક્ષેત્રની તેમજ સહકારીક્ષેત્રની બેંકોમાં N.P.A. નું ઊંચું પ્રમાણ એ તેમની કાર્યક્ષમતા અને ટકાઉપણા સામે પ્રશ્ન ઊભો કરી રહ્યું છે. આ સંદર્ભે જોઈએ તો ગુજરાતમાં 2017-18માં શહેરી સહકારી બેંકોનું N.P.A. 7.1%, રાજ્ય સરકારની બેંકોનું 2.2% જિ.સ.બેંકોનું 5.6, ખેતી બેંકનું 55% અને વાણિજ્ય બેંકોનું 9% જેટલું હતું.

ii. બિન બેંકિંગ નાણાંકીય સંસ્થાઓ સાથે હરિફાઈ :

રાજ્યની જાહેર ક્ષેત્રની બેંકો બિન નાણાંકીય મધ્યસ્થીઓ જેવા કે મ્યુચ્યુઅલ ફંડો, હાઉસિંગ ફાઇનાન્સ કોર્પોરેશનો, લીઝિંગ અને ઇન્વેસ્ટમેન્ટ કંપનીઓ તરફથી ભારે પડકારોનો સામનો કરી રહી છે. આ બધી બિન નાણાંકીય સંસ્થાઓ થાપણો આકર્ષવા માટે જાહેરક્ષેત્રની બેંકો સાથે તીવ્ર સ્પર્ધા કરે છે. અહીં જાહેરક્ષેત્રની બેંકોની તુલનામાં આ સંસ્થાઓ ઊંચું વ્યાજ ચૂકવે છે તથા પ્રજાને પોતાની તરફ આકર્ષવા માટે લોભામણી કે આકર્ષક જાહેરાતો કરે છે. વળી, જાહેરક્ષેત્રની બેંકો ધ્વારા મર્યાદિત ક્ષેત્રોમાં અપાતી લોનની તુલનામાં વિવિધ ક્ષેત્રે ધિરાણ કરે છે. જેથી જાહેરક્ષેત્રની બેંકોના કામ પર વિપરીત અસર પડે છે.

iii. સરકારો દ્વારા રાજકીય હેતુસર બેંકિંગ કામગીરીમાં કરાતો હસ્તક્ષેપ :

રાષ્ટ્રીયકૃત બેંકોની કામગીરીમાં કેન્દ્ર અને રાજ્ય સરકારો રાજકીય હેતુસર અવરોધ ઉત્પન્ન કરે છે. તેથી બેંકોને લોન પરત કરવાની ક્ષમતાને ધ્યાનમાં લીધા વગર ધિરાણ કરવું પડતું હોય છે. જે બેંકોની બિનકાર્યક્ષમતા વધવા માટેનું કારણ બને છે. આજ રીતે સહકારી ક્ષેત્રે સહકારી આગેવાનોના વ્યક્તિગત સ્વાર્થ તથા સ્થાનિક ધોરણે પક્ષાપક્ષીથી કેટલીક સહકારી બેંકોની વહીવટી કથળી છે. ગુજરાતમાં આ સંદર્ભે કેટલીક કેટલીક સહકારી બેંકો બંધ પણ કરવી પડી છે. વળી કેન્દ્ર અને રાજ્ય સરકારો દ્વારા કરાતી દેવા માફીની યોજનાઓ પણ લાંબાગાળે ખોટા સંકેત આપી બેંકોની કાર્યક્ષમતા બગાડે છે.

iv. નેટબેંકિંગ અને ટેકનોલોજીના ઉપયોગ સંબંધિત સમસ્યાઓ :

ગ્રાહકોની કે પછી બેંક કર્મચારીઓની નેટબેંકિંગ સંબંધી અણ આવડત કે અજ્ઞાનતાને લીધે એક ખાતામાંથી બીજા ખાતામાં પૈસા જતાં રહેવા, ખતામાંથી પૈસા ઉપડી જવા જેવી સમસ્યાઓ સર્જાય છે. વળી, ઈન્ટરનેટનો દુરપયોગ કરી છેતરપીંડી દ્વારા જે તે ખાતા માંથી પૈસા ઉપાડી લેવા, ઈસ જેવી ઈન્ટરનેટ આધારિત સેવાઓ વારંવાર બંધ પડવી તથા સર્વર ડાઉન જેવી સમસ્યાઓ પણ સર્જાતી રહે છે.

v. ગ્રામીણ બેંક શાખાઓની ઘટતી નફાકારકતા :

ભારતની મોટા ભાગની બેંકોની જેમ ગુજરાતની ગ્રામીણ બેંક શાખાઓની નફાકારકતા પણ ઘટી રહી છે. અહીં ગ્રામીણ શાખાઓ દ્વારા અપાતુ મોટા ભાગનું ધિરાણ કૃષિક્ષેત્રે રહ્યું છે કે જ્યાં ખેડૂતો ઘણીવાર નબળા વર્ષને કારણે લોનની રકમ પરત કરી શકતા નથી. જે બેંકો માટે ખોટનું કારણ બને છે. વળી, સરકારની જનધન યોજનાના કારણે ઘણાં લોકોએ બેંકમાં ખાતા ખોલાવ્યા છે. પરંતુ ખાતામાં કોઈ વ્યવહાર ન થવાથી પણ બેંકોએ આવા ખાતાનું વ્યવસ્થાપન ખર્ચ , પણ ભોગવવું પડે છે.

ઉપરોક્ત સમસ્યાઓને જોતાં કહી શકાય કે રાજ્ય અને દેશની કક્ષાએ બેંકો દ્વારા આ અંગે યોગ્ય પગલાં ભરવામાં નહીં આવે તો બેંકિંગક્ષેત્રે અતિ ગંભીર સ્થિતિ સર્જાઈ શકે છે. બેંક એ કોઈપણ રાષ્ટ્રના અર્થતંત્ર માટે કરોડરજજુ સમાન છે. આથી બેંકોની સમસ્યાઓ એ અર્થતંત્રના ઝડપી વિકાસને બાધક બને છે. આ સંદર્ભે નીચે મુજબના પગલાં હાથ ધરવામાં આવે તે ઈચ્છનીય છે.

1. ધિરાણ મૂલ્યાંકનની રૂપરેખા તૈયાર કરી તારણ કે કામગીરી સાથે ધિરાણ કરવું.
2. પૂરતાં દસ્તાવેજો રજૂ કરનારને જ ધિરાણ કરવા તથા ધિરાણ આપનારની જવાબદારી સુનિશ્ચિત કરવી.
3. ધિરાણ વસુલાત માટે યોગ્ય નીતિ ઘડી તેનો અસરકારક અમલ કરવો.
4. બિન બેંકિંગ નાણાંકીય સંસ્થાઓ તથા ખાનગી અને વિદેશી બેંકો સામે હરીફાઈમાં ટકી શકાય.
5. બેંકિંગ કામગીરીમાં રાજકીય હસ્તક્ષેપ અટકાવવા
6. ખોટ કરતાં ક્ષેત્રોની તુલનાઓ નફો કરતાં નાના એકમોને ધિરાણમાં પ્રાધાન્ય આપવું.
7. ગ્રામીણ બેંક શાખાઓની નફાકારકતા વધે તેવા પ્રયત્નો કરવા.
8. દેવા માફી યોજનાઓનું પુનઃ મૂલ્યાંકન કરવું.
9. ઈન્ટરનેટ બેંકિંગ સંદર્ભે વિશેષ જાગૃત્તિ કાર્યક્રમોનું આયોજન કરવું.

13.3.6 બેંકિંગક્ષેત્રે ભાવિ વિકાસની તકો :

આગામી દિવસોમાં બેંકો ગ્રાહકોની સુરક્ષા માટે વધુ સજાગ પ્રયત્નો કરી રહી છે. ખાસ કરીને ગ્રાહકો ધ્વારા જે ડેબીટ કાર્ડનો ઉપયોગ કરવામાં આવી રહ્યો છે તેમાં હવે બેંક હાઈ સિક્યુરિટી ચિપવાળા છૂસ અથવા ડેબિટ કાર્ડ ગ્રાહકોને આપી રહી છે. જેથી કરીને ગ્રાહકો સાથે થતી છેતરપીંડી ઘટશે. વળી, બેંક અને સરકાર બંને દ્વારા કેશ લેસ ટ્રાન્ઝેક્શન પર વધુ ભાર મુકવામાં આવી શકે છે. કારણ કે તેનાથી બેંકો પરનું ભારણ ઘટશે તથા કરચોરી અને કાળાનાણાં જેવા દૂષણો ડામી શકાય તેમ છે.

વર્તમાનમાં પણ બેંકો દ્વારા ક્રિયોસ્ક મશીન, ગ્રીન ચેનલ, પાસબુક, પ્રિન્ટર મશીન, ઈન્ટરનેટ બેંકિંગ, મોબાઈલ બેંકિંગ વગેરે જેવી સુવિધાઓ તો આપવામાં આવે જ છે, પરંતુ આગામી દિવસોમાં બેંકો હજુ પણ વધારે સારી અને સુરક્ષિત કહી શકાય તેવી સુવિધાઓ ગ્રાહકોને આપવા વિચારી રહી છે.

13.4 સારાંશ :

ઝડપી અને આધુનિક વિકાસની દોડમાં ગુજરાતને પણ પાછળ રહેવું પરવડે તેમ નથી. આથી જ ગુજરાત માત્ર ભારતના અન્ય રાજ્ય જ નહીં પરંતુ સમગ્ર વિશ્વની સાથે કદમથી કદમ મેળવવા પ્રયત્ન કરી રહ્યું છે. આજે સમગ્ર ભારતમાં ગુજરાત વિવિધ ક્ષેત્રે અગ્ર સ્થાન ધરાવે છે. તેનું એક કારણ આંતરમાળખાનો વિકાસ છે. વર્તમાનમાં પણ રાજ્યમાં આંતર માળખાકીય ક્ષેત્રે ખાસ કરીને સંદેશાવ્યવહાર અને બેંકિંગમાં ટેકનોલોજીકલ સુધારાઓ કરી રહ્યું છે. રાજ્ય સરકાર ઉપરાંત ખાનગીક્ષેત્ર ધ્વારા કરવામાં આવેલ જંગી મૂડીરોકાણના પરિણામે આ ક્ષેત્રે પ્રગતિ શક્ય બની રહી છે. દૂરસંચારના એકમાત્ર જાહેર સાહસ મ્હદ્રન ની સાથે વોડાફોન, આઈડીયા, એરટેલ

અને રિલાયન્સ જીઓ જેવી ખાનગી કંપનીઓ મોબાઇલ ધારકોને સસ્તી અને ઝડપી સેવાઓ પ્રદાન કરી રહી છે. જેના પરિણામ સ્વરૂપ રાજ્યના મોટાભાગના યુવાધન ઈન્ટરનેટનો વપરાશ કરતું થયું છે. તાર-ટપાલ ક્ષેત્રે પણ પોસ્ટલ વિભાગની સાથે સાથે વિવિધ ખાનગી કુરિયર કંપનીઓ દ્વારા ઝડપી સેવાઓ ઉપલબ્ધ કરાવવામાં આવી રહી છે.

વિશેષમાં ગુજરાતમાં વધતાં જતાં બેંક ખાતાઓનું પ્રમાણ લોકોની બેંકિંગ ટેવોના વિકાસને દર્શાવે છે. અહીં વધતી જતી વસ્તીની સામે બેંકોની શાખાઓ પ્રમાણમાં વધારો ન થવા છતાં પણ બેંકો પરનું કામનું ભારણ કંઈક અંશે ઘટ્યું છે, જેનું કારણ બેંકો દ્વારા ગ્રાહકોને આપવામાં આવતી તકનીકી સેવાઓ છે. ગ્રાહકોને અપાતી સુરક્ષિત સેવાઓના પરિણામે આજે મોબાઇલ બેંકિંગ, ઈન્ટરનેટ બેંકિંગ, ગ્રીન ચેનલ વગેરેનો વપરાશ કરનારો વર્ગ વધ્યો છે. અહીં રાષ્ટ્રીયકૃત બેંકો સહકારી બેંકો, ખાનગરી બેંકો અને અન્ય નાણાંકીય સંસ્થાઓ વચ્ચેની તંદુરસ્ત હરીફાઈના પરિણામે ગ્રાહકોને ઝડપી અને આધુનિક બેંક સેવાઓ પ્રાપ્ત થઈ રહી છે.

ટૂંકમાં, ગુજરાતમાં સંદેશાવ્યવહાર અને બેંકિંગક્ષેત્રે જે પ્રગતિ થઈ છે તે જોતા જણાય છે, કે રાજ્ય વિકાસની હોડમાં હરણફાળ ભરી રહ્યું છે.

13.5 ચાવીરૂપ શબ્દો :

- OTP : OTP નું પુરૂ નામ One Time Password છે. બેંક તરફથી આપવામાં આવતો કોડ કે જેનો એક જ વાર ઉપયોગ કરી શકાય છે. કોઈપણ બેંક પોતાના ગ્રાહકોને ઓનલાઇન બેંકિંગ વ્યવહાર સમયે SMS ધ્વારા OTP મોકલાવે છે. જેથી કરીને ગ્રાહકનું ખાતું સુરક્ષિત રહી શકે.
- GSM : GSM એટલે Global System for Mobile કે જે યુરોપિયન ટેલીકોમ્યુનિકેશન સ્ટાન્ડર્સ ઈન્સ્ટિટ્યુટ ધ્વારા વિકાસિત કરાયેલ ધોરણ છે. જે મોબાઇલ ફોન ઉપકરણો ધ્વારા ઉપયોગમાં લેવાતાં સેકન્ડ જનરેશનના ડિઝિટલ સેલ્યુલર નેટવર્ક માટેના પ્રોટોકોલને દર્શાવે છે.
- ક્રિસાન કેડિટ કાર્ડ : બેંકો ધ્વારા ખેડૂતો માટે ક્રિસાન કેડિટ કાર્ડની યોજના 1998 માં રજૂ કરવામાં આવી હતી. આ કાર્ડ દ્વારા ખેડૂતો પોતાના માટે જરૂરી બિયારણ, ખાતર, જંતુનાશક દવાઓ, વગેરેની સહેલાઈથી ખરીદી કરી શકે છે.
- ઈ-બેંકિંગ : ઈલેક્ટ્રોનિક બેંકિંગને ઈલેક્ટ્રોનિક ફંડ ટ્રાન્સફર (EFT) તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે. જ્યાં ચેક અથવા રોકડને બદલે એક એકાઉન્ટ (ખાતા) માંથી સીધા જ બીજા એકાઉન્ટમાં ભંડોળ સ્થાનાંતરિત કરવા ઈલેક્ટ્રોનિક માધ્યમનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે.
- વન ટાઈમ સેટલમેન્ટ યોજના: એક સમયે સમાધાન તરીકે ઓળખાતી આ યોજના બેંક ધ્વારા બિનકાર્યક્રમ અસ્કયામતો પુનઃ પ્રાપ્ત કરવા માટે ચલાવવામાં આવે છે. આ યોજના અંતર્ગત જ્યારે કોઈ ડિફોલ્ટ (ધિરાણ પરત ન કરી શકનાર) સામે બેંક એક સમયે તમામ લેણાની પતાવટ કરવાની દરખાસ્ત કરે છે. ત્યારે જેમાં વ્યાજ વગેરેમાં રાહત આપી ચોક્કસ રકમ પરત લઈ ખાંતું બંધ કરાવી શકાય છે.
- ગ્રીન ચેનલ સિસ્ટમ : બેંકમાં આવેલ ગ્રાહક પેઈનસ્લીપ, ઉપાડ ફોર્મ, ચેકબુક વગેરેનો ઉપયોગ કર્યા વિના લેવડ-દેવડ કરી શકે એવી વ્યવસ્થા એટલે બેંકિંગક્ષેત્રની ગ્રીન ચેનલ વ્યવસ્થા

- ક્રિયોસ્ક મશીન: સ્વયંસંચાલિત મશીન છે કે જેના દ્વારા ગ્રાહક રોકડ નાણા મેળવવા, એક ખાતામાંથી બીજા ખાતામાં નાણાંની ટ્રાન્સફર એકાઉન્ટ સ્ટેટમેન્ટની પ્રિન્ટ મેળવવી, ચેકબુક રિકવેસ્ટ મુકવી, બિલ ભરવા વગેરે જેવા કાર્યો કરી શકે છે. તે ગ્રામીણ વિસ્તારોમાં વિશેષ ઉપયોગી બને છે.

13.6 તમારી પ્રગતિ ચકાસો

(ક) નીચેના પ્રશ્નનો સવિસ્તાર જવાબ આપો.

1. ગુજરાતમાં આંતરમાળખાના વિકાસને વિગતે સમજાવો.
2. વેપારી બેંકનો અર્થ જણાવી ગુજરાતના સંદર્ભમાં ધિરાણ વિશે સમજૂતી આપો.
3. ગુજરાતમાં બેંકિંગક્ષેત્રની વિવિધ સમસ્યાઓ જણાવો.

(ખ) ટૂંકનોંધ લખો.

1. ગુજરાતમાં સંદેશા વ્યવહાર ક્ષેત્રે કેવી સમસ્યા સર્જઈ શકે છે ? 50 શબ્દોમાં જણાવો.
2. ગુજરાતમાં ટેલિફોન નંટવર્ક વિશે નોંધ લખો.
3. ગુજરાતમાં ઈન્ટરનેટ સુવિધાઓ વિશે નોંધ લખો.
4. ઈ-બેંકિંગ શું છે ? 30 શબ્દોમાં સમજાવો.
5. ગુજરાતમાં સહકારી બેંકોના આંતરમાળખાનો પરિચય આપો.
6. ગુજરાતમાં વેપારી બેંકોના આંતરમાળખા અને કામગીરીનો પરિચય આપો.
7. નોંધ લખો ખેતી બેંક

(ગ) યોગ્ય શબ્દ સમૂહ વડે ખાલી જગ્યા પૂરો :

1. ગુજરાત સંચાર વ્યવસ્થાના ભાગરૂપ -----નેટવર્ક સુધીની સેવા પ્રાપ્ત છે.
(4G, 5G, 6G, 3G)
2. ટેલિકોમ ક્ષેત્રે ગુજરાતમાં -----કંપનીઓનું પ્રભત્વ છે.
(જાહેરક્ષેત્ર, ખાનગીક્ષેત્ર)
3. ગુજરાતમાં દર 100 વ્યક્તિએ ટેલિફોનનું પ્રમાણ માર્ચ ૨૦૧૮માં ---- હતું.
(155, 107, 72)
4. ગુજરાતમાં વાયરલેસ ટેલિફોન જોડાણનું પ્રમાણ -----ગયું છે.
(વધતું, ઘટતું)
5. ભારતીય બેંકિંગક્ષેત્રમાં -----જાહેરક્ષેત્રની બેંકો છે.
(21,12)
6. નીચેના માંથી ઈન્ટરનેટ બેંકિંગ સાથે સંકળાયેલ ખ્યાલ કયા છે ?
(અ) OTP (બ) મોબાઇલ બેંકિંગ (ક) RTGS (ડ) ઉપરના બધા જ

જવાબ :   1 4G   2. ખાનગીક્ષેત્ર   3. 107
                         4. વધતું   5. 21   6. ઉપરના બધા જ

(ઘ) નીચેના વિધાનો ખરા છે કે ખોટા તે જણાવો.

1. ગુજરાતમાં ટપાલ કચેરીઓનું પ્રમાણ વધી રહ્યું છે.
2. ગુજરાતમાં ટેલિફોન જોડાણનું પ્રમાણ વધતુ ગયું છે.

જવાબ :1. ખરુ

2. ખરુ

13.7 કેટલાક ઉપયોગી પુસ્તકો/વેબસાઈટ :

---

1. સામાજિક આર્થિક સમીક્ષા 2018-19 અર્થશાસ્ત્ર અને આંકડાશાસ્ત્ર નિયામકશ્રીની કચેરી, ગાંધીનગર .
2. કે.એમ.પરમાર 2007 ગુજરાતનું આર્થિક ચિત્ર, વિકાસ પ્રકાશન,
3. ડી.કે. દવે : 2015 ગુજરાતનું અર્થતંત્ર
4. Annual Report : 2018-19 Department of Telecommunication Ministry of Communication, G.O.I. New Delhi.
5. Annual Report : 2018-19 Department of Post India.
6. Report on Trend and progress of Banking in India, 2018-19, RBI
7. Handbook of Statistics on Indian States : 2018-19, R.B.I
8. [www. Asiawaves.net](http://www.Asiawaves.net)
9. www. data.gov.in